

"חותם בולט וחותם שוקע" בתורת ר' אברהם אבולעפיא ובתורת חב"ד

מאת
בצלאל נאור

בליקוטי תורה לרבי שניאור זלמן מלאדי, שיר השירים, ד"ה שימני כחותם על לבך וגו' (מ"ה, א, מ"ה, ד), נאמר:

ביאור ענין חותם זה הוא על דרך משל, יש חותם שחותמין אותו בשעוה, ונעשה עוד חותם על השעוה, והנה אם האותיות שעל החותם שוקע, נעשה על השעוה בולט, ואם האותיות שעל החותם בולט, נעשה על השעוה שוקע. ולהבין זה בנמשל... כל זה הוא בחינת עלית העולמות ממטה למעלה, והוא בחינת חותם הבולט, ונעשה מלמעלה למטה בחינת חותם השוקע, כי "לאו דאית לך צדק ידיעא ולא מכל מדות" כו',¹ אלא על-ידי אתערותא דלתתא "כל העוסק בתורה, הקדוש ברוך הוא שונה כנגדו" כו',² התלבשות אור אין סוף, ברוך הוא, בחכמה כו'... וזהו גם כן בחינת שוקע מלמעלה למטה, כי להיות התלבשות אור אין סוף, ברוך הוא, במדות הוא ענין שוקע... אך בחינת חותם השניה, שממטה למעלה הוא שוקע, הוא ענין... בחינת ביטול כאור אין סוף, ברוך הוא, ממש... ועל-ידי זה נמשך מלמעלה חותם הבולט... וזהו "אשה כי תזריע וילדה זכר"³, ואמרו רז"ל⁴, "אשה מזרעת תחלה, יולדת זכר", פירוש, כשהעלאה ממטה למעלה הוא בבחינת שקיעה, כי יסוד דנוקבא שוקע... על-ידי זה יולדת זכר, שנמשך מלמעלה בחינת חותם בולט...⁵

ב"ביאור על זה" (שמן הסתם יש לייחסו לנכד המחבר, ה"צמח צדק", שכידוע הביאורים בלקו"ת מתייחסים לו) בדף מו, א"ב הובהרה הכוונה:

יש שני מיני עבודה מלמטה למעלה בעבודת האדם... חותם הבולט... וחותם השוקע. והנה על דרך משל, כשמדפיסים בחותם הבולט על השעוה, נעשה בהשעוה חותם שוקע. כך על-ידי בחינת אתערותא דלתתא שבבחינת... חותם בולט, והוא בחינת "יש מי שאוהב" כו', על-ידי זה נמשך אתערותא דלעילא מלמעלה בחינת חותם שוקע, והיינו שנמשך מזה התגלות והמשכת אורות בכלים... מה שאין כן על-ידי העבודה

1. הקדמה אחרת לתיקוני זהר, "פתח אליהו".

2. תנא דבי אליהו רבא, פרק יח.

3. ויקרא י"ב, א.

4. ברכות ס', א; גדה ל"א, א.

5. המאמר "שימני כחותם על לבך" וכו' נמצא גם בסידור עם דא"ח, שער התפלין (ט"ו, א; י"ח, ד). ועיין עוד

"דרך מצותיך" לצמח-צדק, מצות תפלין, גיד (י"ט, א; כ"א, ב).

השניה... בבחינת... חותם השוקע שמלמטה, ועל-ידי זה נמשך אתערותא דלעילא מלמעלה בחינת חותם בולט, דהיינו התגלות אור אין סוף שלא בהתלבשות כלל... והנה להמשיך מבחינת אין סוף שלמעלה מעשר ספירות, אי-אפשר רק על-ידי ביטול היש שהוא בחינת שקיעה מלמטה⁶, שעל-ידי זה נעשה התגלות ובלוטה מלמעלה... וזהו "אשה מזרעת תחלה, יולדת זכר", היינו כשהעלאה ממטה למעלה הוא בבחינת שקיעה, כנודע יסוד דנוקבא שוקע, אזי יולדת זכר, שנמשך מלמעלה בחינת בלוטה, ולהיפך "איש מזריע תחלה", ממטה למעלה בחינת בלוטה, על-ידי אהבה, "יולדת נקבה" מלמעלה בחינת שקיעה, המשכת אורות בכלים.

בשפה המובנת לנו יותר, יש שני סוגי מאהבות: יש מאהבת תוקפנית, "בולטת", שמכריחה את מאהבה להתנהג לפי סדרים שהיא הנהיגה אותם. היא "מכתיבה" לו, ומכוונת אותו לערוצים מסויימים מיוזמתה. ויש מאהבת סבילה, "שקועה", הנותנת "כושר תמרון" למאהבה להופיע בכל יפעתו, ובכל הטכסיסים האפשריים, האינסופיים. אינה "מקצצת את כנפיו" ואינה מכתובה לו. אדרבה היא מזמינה אותו ליוזם כטוב בעיניו. והנמשל הוא, שיש עובד-יוזם, שגזור על השם, כביכול, כיצד, באיזה לבושים, עליו להופיע בעולמו; לעומתו, העובד-הסובל מבטל את עצמו תכלית ביטול, כדי לאפשר להקדוש ברוך הוא להתגלות מלוא קומתו, בלי צמצומים כלשהם.⁷

משתאים תמיד היינו לכשרון האמנותי שבדרוש זה, לדמיון המבריק של שני מיני העבודה לשני מיני חותמות, חותם בולט וחותם שוקע. היום, הדברים כשלעצמם מפליאים לא פחות, אלא שהמחקר האחרון בתחום הקבלה נותן לנו להרהר שמא לא מייסד שיטת חב"ד הוא הראשון לחדש רעיון זה, אלא קדמו בזה ה"שיה השחורה" של ראשוני המקובלים, רבי אברהם אבולעפיא. וזה לשונו בספרו "אמרי שפר":

שני מיני העבור, כלומר, לשתי צורות מתחלפות במעט עניין ומתדמות כרוב ענייניהם והשמוש משתף ביניהם ומערבם בתולדת לעשות פרי מתדמה להם. ואם העליון, המעבר, מזריע טרם התחתון, המתעבר, יתדמה התולדת לתחתון בעל הנקב, ששמו נקבה, או אשה, והיא חוה, מפני שהיא חשקה הנבואה, והתחייב להיות חמר העליון

6. השווה לשון פרקים בהצלחה המיוחסים לרמב"ם (ש. צ. דוידוביץ ז. צ. בנעט, ירוש' תרצ"ט) עמ' 7, "ויגיע

אליו השקיעה והפלצות", הערת המו"ל שם, דברי פרופ' אידל בספרו האנגלי עיונים בקבלה האכסטטית (ניו-יורק, תשמ"ח) עמ' 98, הערה 23. לזיהוי מחבר "פרקים בהצלחה", ראה אידל שם, הערה 18.

7. המצע התיאורטי הוא די רחב, ועשויות להיות הימנו השלכות בתחומים רבים. אציע כמה דוגמאות. בתחום

המדניני: "צריכים אנחנו להיות משוקעים בפועל בבנין אומתנו באה"ק [= בארץ הקודש], ולא להפליג לכל דבר, לגעור בקטני-האמונה המגבילים את יד ד' דוקא על-פי אותם הצירורים הנדמים להם בדמיונם. כשם שאמר הבעש"ט ז"ל, שצריך לעבוד את ד' בכל הדרכים, כן צריך גם כן לצפות לישועה, שהיא אחת מיסודי עבודת ד', שעליה נשאלין ביום הדין, בכל הדרכים, ואין דרך אחד סותר את חברו כלל" [אגרות ראי"ה לראי"ה קוק, א, קמב (אג' קיב)]. ובתחום המוסרי: "את כל מצוותי — הזכירה האמיתית היא, אם זוכרים את כל המצוות, לא רק כהערכת האדם את ענין מצוות ה', אלא כהערכתו יתברך את מצוותיו עבורינו, היינו כל מצוותיו" [מכתב מאליהו לרא"א דסלר (בני ברק, תשכ"ה) א, 132]. והשווה סידור עם דא"ח לרש"ז מלאדי, שער הציצית.

כובש ומצייר עצמו במקומו מתחת, ונשרש ונעשה דפוס לבא אחרי, והיה חותם בדמותו כצלמו, בולט. ובהגיע חמר התחתון עליו ומתקשר בו, ומחבק ומנשקו ונדבק בו וגם מתחבר עמו, שתי וערב, כדמות לפיד בלפיד וברק בברק ובזק בבזק, ומתכשפים זה בזה, נעשה התחתון חותם שקוע, והיה פתחו פתוח. והוא "כשזה פתח, זה סתם; וכשזה סתם⁸, זה פתח". וביד שניהם מפתח כשפני, מצייר כל ציוריו, שתי וערב. ואם הפעולה מתהפכת בין שני המזריעים, יכבוש חומר התחתון את העליון, ויהיו שמות הנוצר ארבעה: אדם, זכר, איש, חיה. "ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא"⁹. וכפי התולדת¹⁰ בין שניהם, כן תולדת הנבואה בשני עצמי החמר: העליון והתחתון¹¹.

פרופ' משה אידל, אשר הביא את הקטע מספר "אמרי שפר" לתשומת-לב הציבור הרחב¹², העיר בצדק שהמאמר בנוי על מאמר חז"ל במסכת נדה ל"א, ב "אשה מזרעת תחלה, יולדת זכר; איש מזרע תחלה, יולדת נקבה". נמצינו אומרים ששני המבנים, של החתמות המתהפכים, בולט ושוקע, ושל התולדות, זכר ונקבה, משותפים הן לר"א אבולעפיא והן לרש"ז. [לאמיתו של דבר, ישנו עוד מבנה משותף, דהיינו רעיון התפילין כחותם, אבל לדעתי החשיבות של התפילין היא משנית בשתי ההרצאות, הן של ר"א אבולעפיא והן של רש"ז, והעיקר הוא אשר הבאנו¹³]. נכון שמדברים השנים בהקשרים שונים, האחד בהקשר

8. בכ"י סינסינטי נשמטו המלים "וכשזה סתם" מפני הדומות.

9. קהלת ט', טו. 10. בכ"י סינסינטי: "התולדות".

11. "אמרי שפר" לרבי אברהם אבולעפיא, כ"י מינכן 40, עמ' 247, א"ב, וכ"י סינסינטי (היברו יוניון קולג') 591, עמ' 34, א"ב. פרופ' אידל מצביע גם על כ"י פריס 777, עמ' 46-47, אבל לא היה בהישג ידי. אידל, מאידך, אינו מזכיר את כ"י סינסינטי — משום מה איני יודע. [כעת נדע לי שגם בספריית מנשה ליהמן ישנו כ"י של "אמרי שפר". ראה אהל חיים, קטלוג כ"י העבריים בספריית מנשה ליהמן, כרך א, כ"י בקבלה (ניר-יורק, תשמ"ח) עמ' 26].

12. משה אידל, החויה המיסטית באברהם אבולעפיא [אנגלית] (ניר-יורק, תשמ"ח) עמ' 193-194.

13. בדרוש החב"די הניגוד בין שני התפילין, של יד ושל ראש, משמש בסיס להוראות כלליות בעבודת השם.

"שימיני כחותם על לבך כו'. הנה החותם הוא ענין תפילין, חותם על לבך, תפילין של ראש, דהיינו רצועות דתליין על לבא, חותם על זרועך, תפלה של יד [ברבות בשה"ש ע"פ זה, ת"ז תיקון כ"ב ובזח"ג מצורע נ"ד ב' במדבר ק"ע"ב ועיין ברבות וישב פ' פ"ה גבי חותמך ופתילך ובפ' במדבר ספ"ה ד"ה ותהלתי אחטם לך כו' שימיני כחותם]."

בהמשך מקביל הרב התפלה-שליד לחותם בולט (מלמטה, שוקע מלמעלה), והתפלה-שלי-ראש לחותם שוקע (מלמטה, בולט מלמעלה).

מאידך גיסא, ב"אמרי שפר" מתרשם אני שהזיקה לנושא התפילין היא אגבית, כאשר היא באה בשולי הקטע הנ"ל:

"והבן מזה כי שני שינים של תפילין, שני דברים הם [בכ"י ס' ליתא, כנראה נשמט מפני הדומות] והם שמרים שער השמים. גם יש כם מפתח לפתוח פתחיו שהם טטופ"ת בשם טטופות [בכ"י ס'; "כשם טטופת"]. כ"ד פ"ת פתוחי חותם".

אבל איני מוציא מגדר אפשרות שגם אצל ר"א אבולעפיא שימשו התפילין, או ליחר דיוק, השי"נים שבתפילה של ראש, מעין "קָרָשׁ קפִיצָה", או חומר לדרוש.

[מענין, בדרוש החב"די, מה סע"א, צויין — "ועמ"ש בד"ה ועשית ציין גבי ופתחת עליו פתוחי חותם".

הכוונה לתורה אור לרש"ז, פרשת תצוה (פ"ג, א; פ"ד, ב). יעו"ש ב.]

של "נבואה", והשני בהקשר של "עבודה", אבל איני רואה משום כך סיבה להתעלם מהמקבילות המשמעותיות. המשותף רב מן המפריד.

לא אתיימר לרדת לסוף דעתו של רבי אברהם אבולעפיא בקטע הנ"ל מספרו "אמרי שפר". כבר טרח בפענוחו פרופ' אידל¹⁴. רק את זה אוסיף: לא אפונה והקטע, על כל סמליו ועושרו המטפורי, סובל את המשמעות שנתן לאותם הסמלים הרש"ז, כמוכן בתוך מסגרת של נבואה. כלומר, יש "נביא" יותר תוקפני, עם מטרות יותר מצומצמות, המכוון את השפע לערוצים שלו — אזי התוצאה היא נבואה המתלבשת במטבעות אנתרופומורפיים. לעומתו הוא הנביא המתבטל ומתאפס בפני הישות העליונה. במקרה כזה השפע הוא חפשי להתערטל מכבלי לשון דימוי של קונצפציה אנושית ולהופיע בצורה אלוהית אידיאלית. ישפטו בקיאים יותר ממני בכחבי ר"א אבולעפיא אם פירוש זה הולם את קווי שיטתו.

מהסס אני לסמוך את ידי על חידוש זה. לומר שמקורו של הרש"ז הוא ספר אמרי שפר של הר"א אבולעפיא, חידוש גדול הוא! [באשר ל"חוקת הכשרות" של ר' אברהם אבולעפיא: הגם שהרשב"א דנו ברותחין¹⁵, מכל מקום, מקובלי צפת, אשר עיני כל ישראל כדורות האחרונים (ובתוכם האדמו"ר הזקן לבית חב"ד) נשואות אליהם, הוקירוהו. ראה פרדס רמונים לר' משה קורדובירו¹⁶, שערי קדושה לר' חיים ויטאל¹⁷ ו"שם הגדולים" לר' חיים יוסף דוד אזולאי¹⁸]. אבל נעמד אני בפני עובדות אלו: לא רשום אף מקור אחד לרעיון של הרש"ז. מאידך, פרופ' אידל¹⁹ ככל שטרח למצוא מקבילות לדברי הר"א אבולעפיא, לא הצליח אלא להראות שכבר ידוע למדי בספרי בני זמנו [כגון "גנוזי מלך" ו"רב פעלים" לר' יצחק אבן לטיף ו"לוית חן" לר' לוי בן אברהם] הרעיון הפילוסופי של הצורה, ה"דפוס" החותם ב"שערה" של החומר, אבל אף הוא יודה שעוד לא בא כבושם הזה — כפיל "חותם בולט / חותם שוקע", צמד למאמר חז"ל ה"תולדתי" במסכת נדה. כמוכן, שאין שום הכרח שהיה לפני "בעל התניא" כתב-היד של ספר "אמרי שפר" לר"א אבולעפיא, ויתכן מאד שהוא כיוון מדעת עצמו לדרש זה, אבל עצם התגלית מחייבת אותנו:

א. לבדוק אם אין עוד מוטיבים "אבולעפיים" בכחבי תלמידי הבעש"ט בכלל, ובעל התניא בפרט;

ב. לשקול אם לא היה זה גורם, ולו גם בעקיפין במחלוקת של החסידים והמתנגדים, כלומר, המתנגדים, תלמידי הגר"א, נקטו בשיטת הקבלה ה"יאוסופית", ובמיוחד מצאו ענין בכחבי ה"חוקר ומקובל" רבי משה חיים לוצאטו, ואילו החסידים, תלמידי הבעש"ט (לרבות ה"תיאוסוף" שבהם — מקים שיטת חב"ד) נקטו בדרכי הקבלה ה"אכסטטית", והשתעשעו בכחבי רבי אברהם אבולעפיא ותלמידיו²⁰.

14. החויה המיסטית, עמ' 194. 15. שו"ת רשב"א ח"א סימן תקמח.

16. פרדס רמונים, שער כא, הוא שער פרטי השמות, פרקים א"ב. אגב, ראה שם שער ל (שער הציורף) רפ"ח: "ריא"ל שעולה לחשבון אברה"ם". ידוע שר"א אבולעפיא בספריו מכנה עצמו "ריא"ל" ע"ש ג'ימטריא זו.

17. שערי קדושה, חלק ד (מתוך כ"י שהיה תח"י החיד"א, הו"ל רי"מ הלל ב"כתבים חדשים לר' חיים ויטאל", ירוש' תשמ"ח) ריש שער ג.

18. שם הגדולים, ערך "חיי עולם הבא". 19. שם, עמ' 216-217, הע' 96.

20. ראה מאמרו החדר של הרא"ה קוק, "דרך התחיה", נדפס בהניר, תרס"ו, ונדמ"ח במאמרי הרא"ה, א